

თემა II

სვანური ენის დიალექტები და მათი ძირითადი თავისებურებანი, დიალექტთა კლასიფიკაციის საფუძვლები. სვანური ტექსტების მეცნიერული გამოცემები.

ქართულთან, მეგრულთან და ლაზურთან ერთად სვანური ენა არის ქართველურ ენათა ოჯახის (ჯგუფის) ერთ-ერთი წევრი. იმ ენას, რომლის დიფერენციაციის (დიალექტთა ენებად ქცევის) გზით ქართველური ენები წარმოიქმნა, საერთო-ქართველური ფუძე-ენა ეწოდება. წინარეენისგან სხვადასხვა ენის წარმოქმნა შეპირობებულია არა ამ ენებზე მეტყველთა ნათესაობის სხვადასხვა ხარისხით, არამედ ამ კუთხეებს შორის ენობრივი კონტაქტების შესუსტებით, რასაც შორეულ წარსულში განსაზღვრავდა ისეთი გარეგანი ფაქტორები, როგორიცაა შედარებითი ტერიტორიული სიშორე, ძნელად დასაძლევი ბარიერები — მთა, მდინარე და სხვ. ენობრივი კონტაქტები რომ სხვაგან შესუსტებულიყო, მაშინ ასევე შეიძლებოდა ქართველურ ენებად ის დიალექტები ქცეულიყვნენ, რომლებიც დღეს ქართულის დიალექტებს წარმოადგენენ, ხოლო მეგრული, ლაზური და სვანური დარჩენილიყვნენ ქართული ენის დიალექტებად. მაშასადამე, გენეზისის თვალსაზრისით, მეგრული, ლაზური და სვანური მოსახლეობა ისეთსავე მიმართებაში იმყოფება როგორც ერთმანეთთან, ისე საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების (ქართლის, კახეთის, ფშავის, ხევსურეთის...) მოსახლეობასთან, როგორშიც თვით ამ კუთხეთა მცხოვრებნი ერთმანეთთან.

მთავარია, რომ ქართველურ ენებზე, ბევრი სხვა მონათესავე ენათა ჯგუფისგან განსხვავებით, არ წარმოქმნილა სხვადასხვა ეროვნული კულტურა (მეცნიერება, მწერლობა, ხელოვნება...), ქართველურ ტომებში არ ჩამოყალიბებულა სხვადასხვა ეროვნული ფსიქიკა და სხვადასხვა სახელმწიფოებრივი სტრუქტურა. ქართული ენა კი ყოველთვის იყო მთელი ქართველი ხალხის ბუნებრივი (!) საერთო-სახალხო ეროვნული ენა, ერთადერთი სალიტერატურო ენა. მისი ეს მისია ისტორიით იყო შეპირობებული, ხოლო დანარჩენი ქართველური ენები, რომლებიც ლინგვისტური თვალსაზრისით ჩვეულებრივი ენებია, ფუნქციონალურად ქართული ენის დიალექტებს უტოლდებიან.

სვანურში ტრადიციულად ოთხი დიალექტი გამოიყოფა: ბალსხემოური, ბალსქვემოური (ზემოსვანური დიალექტები), ლაშხური და ლენტეხური (ქვემოსვანური დიალექტები). ამ დიალექტთა გამოყოფის ძირითადი საფუძველია ხმოვანთა სისტემაში არსებული სხვაობები, რომლებიც წარმოიქმნებაორი დაპირისპირების — სიგრძე-სიმოკლისა და უმლაუტიანობა-უუმლაუტობის ქონება-უქონლობით. ორივე ეს დაპირისპირება მხოლოდ ბალსხემოურში დასტურდება, ბასქვემოურში და ლენტეხურში არ გვაქვს ოპოზიცია ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლის მიხედვით, ლაშხურში

კი უმლაუტის თვალსაზრისით. ლენტეხური ფონეტიკური თვალსაზრისით ბალსქვემოურისგან ურედუქციოობით განსხვავდება.

აღ. ონიანის აზრით, ასევე დამოუკიდებელი დიალექტის სტატუსი უნდა მიენიჭოს ჩოლურულს (ქვემო სვანეთი), რომლის გაერთიანება მკვლევარს შეუძლებლად მიაჩნია რომელიმე სვა დიალექტში, ვინაიდან ის, მსგავსად ბალსქვემოურისა, ლაშხურისგან განსხვავდება უმლაუტიანი ხმოვნებით, ლენტეხურისა და ბალსქვემოურისგან გრძელი ხმოვნებით და ამავე დროს სხვა ენობრივი (გრამატიკული, ლექსიკური, ინტონაციური...) თავისებურებებით ისევე განსხვავდება სვანური ენის ყველა სხვა დიალექტისაგან, როგორც ეს დიალექტები ერთმანეთისაგან.

სვანურში ტრადიციულად ოთხი დიალექტი გამოიყოფა: ბალსქვემოური, ბალსქვემოური, ლაშხური და ლენტეხური; ბალსქვემოური და ბალსქვემოური ზემოსვანური დიალექტებია, ლაშხური და ლენტეხური კი – ქვემოსვანური.

აღ. ონიანი გამოყოფს მეხუთე დიალექტსაც: ჩოლურულს, რომელიც გეოგრაფიული მდებარეობის გამო ლენტეხური და ლაშხური დიალექტების ინტერფერენციას განიცდის და გარკვეული სპეციფიკური მოვლენებით გამოირჩევა ორივე მათაგნისაგან, თუმცა დიალექტად მისი აღიარების საკითხი სამეცნიერო წრეებში ბოლომდე გაზიარებული არ არის. სვანური დიალექტების სადემარკაციო ნიშნები ენაში მოქმედი ფონეტიკური პროცესებია, რომლებიც დიალექტების მიხედვით არათაბრად ნაწილდება. ეს ფონეტიკური მოვლენებია: ხმოვანთა სიგრძე, უმლაუტი და რედუქცია. სამივე ფონეტიკური მოვლენა მხოლოდ ბალსქვემოურს ახასიათებს, ბალსქვემოურისთვის უცხოა ხმოვანთა სიგრძე, ლაშხურისთვის – უმლაუტი, ხოლო ლენტეხური დიალექტისთვის მხოლოდ უმლაუტია დამახასიათებელი.

საერთოდ სვანურში 6 ხმოვანია: ა, ე, ი, ო, უ, გ, ისევე, როგორც მეგრულში, მაგრამ ამათ ერთვის გრძელი ხმოვნები: ა̄, ე̄, ი̄, ო̄, უ̄, გ̄; უმლაუტიანი ხმოვნები: ა̇, ო̇, უ̇ და სმოვნები, რომლებიც ერთდროულად განიცდიან სიგრძეს და უმლაუტს: ა̄̇, ო̄̇, უ̄̇. 18-ვე ხმოვანი არის მხოლოდ ბალსქვემოურ დიალექტში, უმლაუტი არ არის ლაშხურში და, შესაბამისად, 12 ხმოვანია, სიგრძე არ არის ბალსქვემოურსა და ლენტეხურში და, შესაბამისად, 9-9 ხმოვანია.

➤ **უმლაუტი.** უმლაუტი სვანურში შემჩნეული ჰქონდათ მ. ზავადსკის, ბ. ნიჟარაძეს და სხვ., მაგრამ მას კანტიკუნტად ხმარობდნენ და მათ მიერ ჩაწერილი ტექსტების მიხედვით რაიმე კანონზომიერების დადგენა შეუძლებელი იყო. შედარებით სწორად აქვს შემჩნეული ნ. მარს და იყენებს კიდევაც თავის ადგილას, მაგრამ უმლაუტის ბუნენა სწორად და საბოლოოდ გაარკვია ა. შანიძემ („უმლაუტი სვანურში“); მისი თეორიის მიხედვით, უმლაუტის გამომწვევია ი და ე ხმოვნები, ი ნებისმიერ შემთხვევაში იწვევს წინამავალი ხმონის უმლაუტს, მიუხედავად იმისა, სახეზეა თავად, თუ ამოღებულია, ე კი მხოლოდ მაშინ, თუ თავად დაკარგულია (თუმცა ლენტეხურში, უშგულურ კილოკავში და ზოგჯერ ბალსქვემოურში წარმოდგენილი ე-ს მაუმლაუტებელი ძალაც დასტურდება). საუმლაუტე ხმოვნებია ა, ო, უ, როგორც „მოკლე“, ასევე გრძელი.

ითვლება, რომ უმლაუტი სვანური მოვლენაა, იგი ყველა დიალექტის დამახასიათებელი იყო. ლაშხური ადრე გამოეთიშა საერთოსვანურს და უმლაუტის გამომწვევი ძალა დაკარგა. ასევე, სპეციალურ ლიტერატურაში გაზიარებულია მოსაზრება, რომ უმლაუტი მეორეული მოვლენაა და სვანური ხმოვნების სიმრავლე გვიანდელი წარმოშობისაა, თვით სვანურ ნიადაგზეა აღმოცენებული. საერთოქართველურიდან გამოთიშვისას სვანურს უმლაუტი არ უნდა ჰქონოდა.

➤ **გრძელი ხმოვნები.** საყოველთაოდ ცნობილია, რომ გრძელი ხმოვნები გენეტურად ორგვარია: ბუნებრივი გრძელი ხმოვნები და პოზიციურად შეპირობებული გრძელი ხმოვნები. სვანურში გრძელ ხმოვნებს ფართო ადგილი უჭირავს. ახასიათებს ნალსხემოურ და ლაშხურ დიალექტებს. ამ დიალექტებში პრევერბისეული ან პრეფიქსისეული ხმოვანი + მომდევნო ხმოვანი იძლევა გრძელ ხმოვანს: ქა+ აჩჲდ > ქაჩჲდ „წავიდა“, სგა+ესღტა > სგესღტა „შეაქვს“... ასევე, შეიძლება ნარედუქციალმა ხმოვანმაც წინა ხმოვნის დაგრძელებით აინაზღაუროს თავისი დანაკარგი (საკომპენსაციო სიგრძე): ანყადეს > ანყედეს „აცხოვდეს“. გვაქვს ბუნებრივი სიგრძეც: ასრყე „აგიჟებს“, ლჲში „თესლი“...;

საკითხის სიღრმისეული კვლევის საფუძველზე ვ. თოფურიას ასკვნის: 1. ხმოვანთა სიგრძე მთელ სვანურს ახასიათებდა; 2. იგი საერთო (ქართველურ ენათა) მოვლენა იყო: ჰქონდა ქართულ-მეგრულ-ჭანურსაც. 3. დროთა ვითარებაში დაკარგეს ქართულმა და მეგრულ-ჭანირმა და, ალბათ, ამათი გავლენით ბალსქვემოურ-ლენტეხურმაც.

სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა გრძელი ხმოვანების საკითხს ალ. ონიანმა; მან გააბათილა სერგი ჟღენტის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ხმოვანთა სიგრძე სვანურში არა ფონოლოგიური, არამედ ფონეტიკური მოვლანაა. ალ. ონიანმა ემპირიული მასალის საფუძველზე დამაჯერებლად დაასაბუთა სვანურში გრძელ ხმოვანთა ფონემური მნიშვნელობა; შდრ.: ლეთი „წუხელ“ — ლეთი „სამკალი“, ქჲმ „გარეთ“ — ქჲმ „ფერფლი“, მჲრე „კაცი“ — მჲრე „მაგრამ“, დჲრ „არავინ“ — დჲრ „ამინდი, დარი“...

➤ **რედუქცია.** რედუქცია ეწოდება ხმოვნის დაკარგვას ან თანხმოვნად ქცევას მეზობელი ხმოვნების გავლენით (შდრ.: მერცხალი — მერცხლის, მაწონი — მაწვნის); ეს ფონეტიკური მოვლენა ქართველურ ენებში პირველად გამოიკვლია ა. შანიძემ და დაადგინა, რომ სახელი ფუძისეულ ხმოვანს კარგავს იმ ბრუნვებში, რომელთა ნიშანიც ხმოვანზე იწყება. მკვლევრის აზრით, პრეფიქს-სუფიქსების გავლენა განსაკუთრებით ძლიერი უნდა ყოფილიყო ძველად, ქართველურ ენათა ერთობის ხანაში, თანამედროვე ეტაპზე კი ეს კანონი უმთავრესად დაცულია სვანურის სამ კილოში (ბალსხემოურში, ბალსქვემოურსა და ლაშხურში), შესუსტებულია სვანურის ერთ კილოში (ლენტეხურში) და ქართულში, ხოლო სულ მთლად მოშლილია მეგრულში.

ვ. თოფურიამ ნაშრომში „რედუქცია ქართველურ ენებში“ ჩამოაყალიბა რედუქციის ოთხი ძირითადი წესი, რომელიც მოქმედებს სვანურის სამ კილოში: 1.

რედუცირდება ყველა არაგრძელი ხმოვანი; 2. რედუქციას არ განიცდის ერთმარცვლიანი გაორმარცვლიანებისას (ჟელ — ჟელ-იშ, ჟელ-პრ), გასამმარცვლიანებისას კი ჩვეულებრივი მოვლენაა (ჟელრემ < ჟელ-არ-ემ); 3. რედუქციას იწვევს პრეფიქსიც და სუფიქსიც; 4 რედუცირდება ერთი ხმოვანი. შემდგომში საკითხი სპეციალურად შეისწავლა მ. ნიკოლაიშვილმა და დააზუსტა რედუქციის ზოგი წესი, დაადასტურა, რომ ზოგჯერ ერთდროულად რედუცირდება ორი ხმოვანიც.

თანხმოვანთა სისტემა ემთხვევა ძველი ქართულისას. გვაქვს 30 თანხმოვანი, რომელთაგან თანამედროვე ქართულში აღარ გვაქვს ჯ და ძ; რაც შეეხება უს, ის ანაცვლებს კბილბაგისმიერ ქართულ ვ-ს ყველა დიალექტში, გარდა ლენტეხურისა. სვანური ტექსტების მეცნიერულ გამოცemათა რიცხვი არც ისე ბევრია, თუმცა არსებობს ყველა დიალექტის მასალათა აკადემიური გამოცემები, შეროვებული, დამუშავებული და გამოცემული დიდ ქართველ მეცნიერთა მიერ, რაც განაპირობებს მათი სანდოობის ძალიან მაღალ ხარისხს; ეს პუბლიკაციებია:

სვანური პოეზია, I, სიმღერები — შეკრიბეს და ქართულად თარგმნეს აკაკი შანიძემ, ვარლამ თოფურიამ, მერი გუჯეჯიანმა, თბილისი, 1939.

სვანური პროზაული ტექსტები, I, ბალსზემოური კილო, ტექსტები შეკრიბეს აკაკი შანიძემ და ვარლამ თოფურიამ, თბილისი, 1939.

სვანური პროზაული ტექსტები, II, ბალსქვემოური კილო, ტექსტები შეკრიბეს ალი დავითიანმა, მაქსიმე ქაღდანმა და ვარლამ თოფურიამ, თბილისი, 1957.

სვანური ენის ქრესტომათია, ტექსტები შეკრიბეს აკაკი შანიძემ, მაქსიმე ქაღდანმა და ზურაბ ჭუმბურიძემ, თბილისი, 1978.

კოდორული ქრონიკები, ტექსტები ჩაიწერეს იზა ჩანტლაძემ, ქეთევან მარგიანმა და დვანმა, ქეთევან მარგიანმა-სუბარმა, მედეა საღლიანმა, რუსუდან იოსელიანმა; ქართული განმარტება დაურთეს ქეთევან მარგიანმა და დვანმა, ქეთევან მარგიანმა-სუბარმა, მედეა საღლიანმა, თბილისი 2010.